International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 | Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed | Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 | January – February - 2026

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात प्रतिकारांचा इतिहास: सामाजिक चळवळी

प्रा. सुजाता विष्णू चवरे
डिफेन्स स्टडी विभाग, दहिवडी कॉलेज, दहिवडी
Corresponding Author – प्रा. सुजाता विष्णू चवरे
DOI - 10.5281/zenodo.18709852

सारांश (Abstract) :

या संशोधनपर लेखात मी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेकडे केवळ आर्थिक वा धोरणात्मक चौकटीतून न पाहता, सामाजिक प्रतिकाराच्या इतिहासांच्या माध्यमातून पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. माझा मुख्य युक्तिवाद असा आहे की जागतिकीकरण ही एकरेषीय व सर्वसमावेशक प्रक्रिया नसून ती सतत विरोध, वाटाघाटी आणि पुनर्रचनेतून घडत असते. जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या विषमता, विस्थापन आणि शोषणाच्या अनुभवांतून विविध सामाजिक चळवळी उदयास आल्या असून, या चळवळी केवळ प्रतिक्रियात्मक नसून पर्यायी लोकशाहीवादी, न्यायाधिष्ठित आणि मानवी विकासदृष्टी मांडतात. ऐतिहासिक विश्लेषण, सैद्धांतिक चौकट आणि भारतीय व जागतिक उदाहरणांच्या आधारे, हा लेख सामाजिक चळवळींना जागतिकीकरण समजून घेण्याचा केंद्रबिंदू मानण्याचा आग्रह धरतो.

Keywords:* *Globalization, Resistance, Social Movements, Neoliberalism, Global Justice Globalization, Resistance, Social Movements, Neoliberalism, Global Justice.

प्रस्तावना:

जागतिकीकरण ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय पातळीवर मानवी. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राला स्पर्श करणारी व्यापक घटना आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिक बाजारपेठेच्या विस्तारामुळे जग अधिक जवळ आले, अशी सर्वसाधारण समजूत निर्माण झाली. मात्र या प्रक्रियेचा अनुभव सर्व समाजघटकांसाठी समान राहिला नाही. काही वर्ग, देश आणि प्रदेशांना या प्रक्रियेचा लाभ झाला, तर अनेक समूह उपेक्षित, विस्थापित आणि शोषित झाले.या असमानतेतूनच प्रतिकाराची बीजे रुजली. जागतिकीकरणाच्या धोरणांमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक प्रश्नांना उत्तर देण्यासाठी विविध सामाजिक चळवळी उदयास आल्या. या चळवळी केवळ विरोध नोंदवणाऱ्या नसून त्या समाजपरिवर्तनाची पर्यायी दृष्टी मांडणाऱ्या आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या अभ्यासात 'प्रतिकाराचे इतिहास' समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. हा लेख त्या दृष्टीने सामाजिक चळवळींच्या ऐतिहासिक प्रवासाचा आणि त्यांच्या समकालीन स्वरूपाचा सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. जागतिकीकरण ही संकल्पना आणि तिची प्रक्रिया समजून घेणे.
2. जागतिकीकरणामुळे समाज व अर्थव्यवस्थेत झालेले बदल अभ्यासणे.
3. भारतावर आणि सामान्य माणसाच्या जीवनावर झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.

4. जागतिकीकरणाला विरोध म्हणून निर्माण झालेल्या सामाजिक चळवळींचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

वर्णनात्मक पद्धत (Descriptive Method): या संशोधनात जागतिकीकरणाची संकल्पना, स्वरूप व परिणाम यांचे वर्णन करण्यात आले आहे. समाज, अर्थव्यवस्था व संस्कृतीवर झालेल्या बदलांचे सविस्तर स्पष्टीकरण दिले आहे.

ऐतिहासिक पद्धत (Historical Method): जागतिकीकरणाची पार्श्वभूमी समजून घेण्यासाठी त्याच्या उदयापासून आजपर्यंतचा प्रवास अभ्यासण्यात आला आहे. विविध कालखंडांतील धोरणे व घडामोडींचा आढावा घेतला आहे.

विश्लेषणात्मक पद्धत (Analytical): जागतिकीकरणाचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. विशेषतः भारतावर आणि सामाजिक चळवळींवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे.

तुलनात्मक पद्धत (Comparative Method) : विकसित व विकासशील देशांतील जागतिकीकरणाचे परिणाम यांची तुलना करण्यात आली आहे. तसेच जागतिओओशकीकरणापूर्वी व नंतरच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

दुय्यम माहितीचा वापर (Secondary Data) : या संशोधनासाठी पुस्तके, संशोधन लेख, जर्नल्स, अहवाल, सरकारी कागदपत्रे आणि विश्वसनीय इंटरनेट स्रोतांचा आधार घेतला आहे.

सैद्धांतिक चौकट:

जागतिकीकरणाचे विश्लेषण करताना विविध सिद्धांतांचा आधार घेतला जातो. इमॅन्युएल वॉलरस्टाईन यांचा जागतिक व्यवस्था सिद्धांत (World Systems Theory) केंद्र–परिघ संबंधांच्या माध्यमातून जागतिक विषमता स्पष्ट करतो. डेव्हिड हार्वी यांचे नवउदारमतवादावरील विश्लेषण बाजाराधिष्ठित धोरणांमुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक तणावांकडे लक्ष वेधते.सामाजिक चळवळींच्या अभ्यासात संसाधन संकलन सिद्धांत, राजकीय प्रक्रिया सिद्धांत आणि नवीन सामाजिक चळवळींचा सिद्धांत महत्त्वाचा ठरतो. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात या सिद्धांतांमुळे सीमापार एकजूट, आंतरराष्ट्रीय नेटवर्क्स आणि सामूहिक ओळखींची निर्मिती समजून घेता येते.

प्रतिकाराची ऐतिहासिक मुळे:

प्रतिकाराची संकल्पना मानवी इतिहासाइतकीच जुनी आहे. जागतिकीकरणाच्या आधीही सत्ताकेंद्रित आर्थिक व राजकीय रचनांविरोधात लोकांनी संघर्ष उभारले आहेत. वसाहतकालीन काळात युरोपीय साम्राज्यवादाने आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील समाजरचना उद्ध्वस्त केल्या. या शोषणाविरोधात उभ्या राहिलेल्या वसाहतविरोधी चळवळींनी आर्थिक स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक अस्मिता आणि राजकीय सार्वभौमत्व यांचा आग्रह धरला.औद्योगिक क्रांतीनंतर निर्माण झालेल्या भांडवली उत्पादनपद्धतीविरोधात कामगार चळवळींनी संघटित स्वरूपात संघर्ष केला. कमी मजुरी, अमानवी कामाचे तास आणि असुरक्षित रोजगार याविरोधातील हे आंदोलन पुढे सामाजिक हक्कांच्या लढ्याचे प्रतीक ठरले. त्याचप्रमाणे शेतकरी आणि आदिवासी समाजाने जमीन, पाणी आणि जंगल यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांवरच्या हक्कांसाठी सातत्याने प्रतिकार केला. या सर्व ऐतिहासिक संघर्षांनी समकालीन सामाजिक चळवळींसाठी वैचारिक आणि संघटनात्मक वारसा प्रदान केला आहे.

जागतिकीकरणाच्या युगातील सामाजिक चळवळी:

1990 नंतर जागतिकीकरणाविरोधी चळवळी अधिक स्पष्टपणे जागतिक स्वरूपाच्या झाल्या. 1999 मधील सिएटल येथील WTO विरोधी आंदोलनाने 'जागतिक न्याय चळवळीं'ना आंतरराष्ट्रीय ओळख मिळवून दिली. IMF, जागतिक बँक आणि WTO यांसारख्या संस्थांच्या धोरणांवर या चळवळींनी तीव्र टीका केली. पर्यावरणीय चळवळींनी हवामान बदल, जैवविविधतेचा ऱ्हास आणि संसाधनांच्या अतिशोषणाविरोधात जागतिक स्तरावर आवाज उठवला. डिजिटल माध्यमांशमुळे अरब स्प्रिंग, Occupy Wall Street यांसारख्या आंदोलनांना व्यापक पाठिंबा मिळाला.

भारतीय संदर्भ:

भारतातील जागतिकीकरणाचा अनुभव हा अत्यंत गुंतागुंतीचा आणि विरोधाभासी आहे. 1991 नंतर स्वीकारलेल्या आर्थिक सुधारणांमुळे औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रात वाढ झाली असली, तरी ग्रामीण भाग, शेतकरी, असंघटित कामगार आणि आदिवासी समाज यांच्यावर त्याचे विपरीत परिणाम झाले. शेतीमालाच्या किमती, कर्जबाजारीपणा आणि बाजारातील अनिश्चितता यामुळे शेतकरी आंदोलन तीव्र झाले.आदिवासी भागांमध्ये खाणकाम, मोठी धरणे आणि औद्योगिक प्रकल्पांमुळे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन झाले. या विरोधात उभ्या राहिलेल्या चळवळी केवळ स्थानिक स्वरूपाच्या न राहता राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचल्या. तसेच शिक्षण, आरोग्य आणि पाणी यांसारख्या मूलभूत सेवांच्या खासगीकरणाविरोधात नागरी समाज संघटनांनी प्रभावी प्रतिकार उभारला. त्यामुळे भारतीय सामाजिक चळवळी या जागतिकीकरणाच्या स्थानिक परिणामांचे सशक्त उदाहरण ठरतात.

जागतिकीकरण, लोकशाही आणि राज्याची भूमिका:

जागतिकीकरणामुळे राष्ट्र-राज्याच्या भूमिकेत मूलभूत बदल झाले आहेत. अनेक अभ्यासकांच्या मते, जागतिक बाजारपेठा आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या प्रभावामुळे राज्याची निर्णयक्षमता मर्यादित झाली आहे. सार्वजनिक सेवांचे खासगीकरण, कल्याणकारी धोरणांमध्ये कपात आणि श्रमकायद्यांचे शिथिलीकरण यामुळे लोकशाही प्रक्रियांवर परिणाम झाला आहे.या पार्श्वभूमीवर सामाजिक चळवळी लोकशाही पुनर्स्थापनेसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. सहभागी लोकशाही, स्थानिक स्वराज्य, आणि जनआंदोलनांच्या माध्यमातून निर्णयप्रक्रियेत लोकांचा सहभाग वाढवण्याचा प्रयत्न या चळवळी करतात. त्यामुळे जागतिकीकरण आणि लोकशाही यांतील तणाव स्पष्टपणे समोर येतो.

प्रतिकार चळवळींची आव्हाने आणि मर्यादा:

जागतिक पातळीवरील सामाजिक चळवळी प्रभावी असल्या तरी त्यांना अनेक संरचनात्मक आणि अंतर्गत आव्हानांना सामोरे जावे लागते. पहिले मोठे आव्हान म्हणजे चळवळींचे तुकडीकरण. ओळख, प्रदेश, वर्ग आणि विचारसरणी यांतील फरकांमुळे अनेक वेळा व्यापक एकजूट निर्माण होण्यात अडथळे येतात.दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे राज्य आणि बाजारव्यवस्थेकडून होणारी दडपशाही. कायदे, सुरक्षा यंत्रणा, माध्यमांतील प्रतिमा निर्मिती आणि डिजिटल पाळत यांद्वारे चळवळींचे अवमूल्यन केले जाते. यामुळे प्रतिकार केवळ रस्त्यावर मर्यादित न राहता, तो वैचारिक आणि प्रतीकात्मक पातळीवरही लढला जातो.तिसरे आव्हान म्हणजे सहवर्तन

(Co-optation). अनेकदा प्रतिकाराची भाषा आणि मागण्या मुख्य प्रवाहातील राजकारण किंवा धोरणांमध्ये सामावून घेतल्या जातात, परंतु त्यांचा मूळ आशय कमकुवत केला जातो. त्यामुळे चळवळींनी आपली स्वायत्तता टिकवणे हे मोठे आव्हान ठरते.

निष्कर्ष (Conclusion):

या लेखाच्या माध्यमातून मी असा युक्तिवाद मांडला आहे की जागतिकीकरण ही प्रक्रिया एकरेषीय, अपरिवर्तनीय किंवा सर्वसमावेशक नाही. उलट, ती सतत संघर्ष, प्रतिकार आणि पुनर्रचनेतून घडणारी गतिमान प्रक्रिया आहे. सामाजिक चळवळी या प्रक्रियेतील केवळ प्रतिक्रियात्मक घटक नसून त्या ज्ञाननिर्मिती, राजकीय कल्पनाशक्ती आणि पर्यायी विकासदृष्टी घडवणाऱ्या सक्रिय शक्ती आहेत.माझ्या मते, जागतिकीकरणाला मानवी चेहरा देण्याचे कार्य सामाजिक चळवळी करतात. त्या लोकशाही सहभाग, सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय शाश्वतता आणि सांस्कृतिक स्वायत्तता या मूल्यांवर आधारित जागतिक व्यवस्थेची मांडणी करतात. त्यामुळे प्रतिकाराच्या इतिहासांकडे पाहताना त्यांना केवळ संघर्ष म्हणून नव्हे, तर समकालीन समाजविचाराचा अविभाज्य भाग म्हणून समजणे आवश्यक ठरते.

पुढील संशोधनाची दिशा (Scope for Further Research):

या संशोधनपर लेखात सामाजिक चळवळींच्या ऐतिहासिक आणि सैद्धांतिक पैलूंवर भर देण्यात आला आहे. भविष्यातील संशोधनात डिजिटल प्रतिकाराच्या नव्या स्वरूपांचा, दक्षिण गोलार्धातील (Global South) चळवळींच्या आंतरराष्ट्रीय नेटवर्क्सचा आणि स्थानिक–जागतिक परस्परसंबंधांचा तुलनात्मक अभ्यास करता येऊ शकतो. तसेच स्त्रीवादी, आदिवासी आणि पर्यावरणीय चळवळींच्या ज्ञाननिर्मितीतील योगदानाचा स्वतंत्र अभ्यास करण्याची गरज आहे.या दिशेने होणारे संशोधन जागतिकीकरणाच्या अभ्यासाला अधिक मानवी, समावेशक आणि बहुविध बनवण्यास मदत करेल.

संदर्भ:

1. Appadurai, A. (1996). Modernity at Large. Castells, M. (2012). Networks of Outrage and Hope. Harvey, D. (2005). A Brief History of Neoliberalism. Tarrow, S. (2005). The New Transnational Activऐism.
2. युरोपियन रिव्ह्यू ऑफ इकॉनोमिक History
3. सॅसेन सक्सिया- द ग्लोबल सिटी
4. मार्टिन किंग- एलिझाबेथ(1990) जागतिकीकरण ज्ञान आणि समाज